Turbucz Dávid

Mussolini vezérkultusza[1]

Az első világháborút követően számos európai államban jöttek létre vezérkultuszok, amelyek elsősorban válságjelenségre adott reakciókként értelmezhetők.[2] E kultuszok között meglévő különbségeket főként az egyes országok társadalmi és kulturális viszonyai, illetőleg a politikai rendszerek jellegében kimutatható eltérések magyarázzák. Nem mellékes, hogy milyen körülmények közepette és mely politikai erő, mozgalom (esetleg a hadsereg) teremtette meg a vizsgált vezérkultuszt. E korai szakaszban, a politikai hatalom megszerzése előtt, az adott párt, stb. működési mechanizmusai, ideológiája és politikai céljai, illetve a vezér ezzel kapcsolatos elképzelései határozzák meg a kultuszának jellegét. A hatalomra kerülésüket követően, ha bekövetkezik, az állami szintre emelkedett kultusz már szélesebb körben, jóval hatékonyabban tudja befolyásolni a közgondolkodást. Nem beszélve arról, hogy akkor a politikai rendszer átalakítása is megtörténhet. Nyilvánvaló, hogy a totalitárius berendezkedésű államokban, a különféle autoriter és demokratikus rendszerekben más és más keretek között létezhetnek e kultuszok. Ez természetesen igaz a hatalomra kerülés előtti időszakra vonatkozóan is. A vezérkultuszok létezésének kereteit főként a politikai rendszerek határozzák meg. Azon túl, hogy milyen mértékű hatalommal rendelkezik a vezér, meglehetősen fontos kérdés, hogy ideológiailag mennyire meghatározott a vezérkép, kötődik-e hozzá politikai vízió, beszélhetünk-e a társadalom átformálásának igényéről, vagy inkább pragmatikus jellegű vezérképről van-e szó. A vezérelv léte és funkciója szintén vizsgálandó. A vezérkultusz tömegességét és kizárólagosságát a társadalom mobilizálásának, a politikai pluralizmusnak és a média feletti kontrollnak a mértéke határozza meg.[3] Az esetleges ellenkultusz, ellennarratíva hatását a politikai pluralizmus mértéke határozza meg, ettől függ ugyanis, hogy a vezérkultusszal szemben létezik-e, és ha igen, akkor milyen jellegű és szerepet betöltő alternatíva, van-e lehetőség a vezérrel szemben megfogalmazott nyilvános kritikára.[4] A propaganda hatékonysága szempontjából lényeges, hogy a tömegkommunikációs

[1] A tanulmány a *90 éves a Marcia su Roma* című konferencián, a Politikatörténeti Intézetben 2012. november 13-án elhangzott előadás szerkesztett verziója. E munkámban, a hivatkozott szakirodalomra támaszkodva, a Mussolini-kultusz főbb jellemzőit törekszem bemutatni, úgy, hogy emellett jelzem az első világháború után megjelent vezérkultuszok összehasonlításának lehetséges szempontjait és az ezzel kapcsolatos hipotézisemet. A részletes összehasonlítás nem része e tanulmánynak.

[2] Edelman 2004: 28–30.; Zentai 1997: 22–23.; Cassirer 1997: 36.; Kershaw 2003: 28–29.

[3] A vezérkultuszok jellegét meghatározó tényezőket elsősorban az alábbi – nem a vezérkultuszokkal, hanem a különféle politikai rendszerekkel foglalkozó – szakmunkákra támaszkodva állítottam össze. Linz 2000: 65., 159–165.; Fisichella 2000: 284–296.; Boros 2006: 101–122.; Körösényi 2004. Természetesen nem kerültem meg a 7–16. jegyzetekben hivatkozott irodalmat sem.

[4] Rees 2004: 8–9. Rees megállapításai különösen fontosak a fentiek szempontjából.

eszközök mennyire elterjedtek, ahogyan ebben a tekintetben az analfabetizmus aránya és a közoktatás állapota is meghatározó. Mindezek miatt jellegüket tekintve a korszak vezérkultuszai azonosnak nem tekinthetők.

A létezésük kereteit meghatározó különbözőségeik ellenére megjelenésük közös társadalomlélektani gyökereiből kifolyólag[5] az egyes vezérekről kialakított kép tartalmi elemei hasonlók, azonosak voltak, miután a közvetített üzenet lényege alapvetően nem tért el egymástól. A fő kutatási témám, a Horthy-kultusz rekonstruálása során az elérhető szakirodalomra[6] támaszkodva foglalkozom Franco,[7] Hindenburg,[8] Hitler,[9] Mannerheim,[10] Metaxas,[11] Mussolini,[12] Pétain,[13] Pilsudski,[14] Salazar[15] és Sztálin[16] vezérkultuszával is. Megállapítható, hogy a személyük köré felépített kultikus imázs fő üzenetei szerint a vezér követésével teremthető meg a jelenleginél szebb és boldogabb világ, állítható vissza a múlt egy dicsőséges fejezete, a nemzeti nagyság, küzdhető le az adott válsághelyzet, így az erőskezű, rendteremtő, a nemzetet, egy adott politikai közösséget megtestesítő vezér megjelenése a propaganda értékelése szerint egy új és dicsőségesebb korszak szimbolikus kezdetét jelentette.[17] A vezért az isteni gondviselés küldötteként, a nemzet „megmentőjeként", a nemzet atyjaként festették le, a történelem nagy alakjaival állították párhuzamba. A kultikus szövegek mellett a vezérkép központi üzenetét sugározták a képi ábrázolások is, amelyek között – például – megtalálható az erőskezű kormányos motívuma.[18] A szimbólumok, jelzők és hasonlatok terén kimutathatók tehát lényeges azonosságok, miután ezek vándormotívumként értékelhetők, ugyanis nemcsak egy adott korszak, hanem különböző korok vezérképeiben is feltűnhettek.[19] Természetesen a tartalmi hasonlóságok, azonosságok minden esetben a kultuszok eltérő keretei között értelmezendők.

[5] A vezérkultuszok elméleti vonatkozásaihoz lásd például Rees 2004; Cassirer 1997: 37–40.; Kershaw 2003: 28.; Romsics 2004: 57–61.; Csepeli 2002: 38.

[6] Eddigi kutatásaim során nem állt rendelkezésemre minden kultuszhoz azonos terjedelmű és alaposságú szakirodalom.

[7] Eatwell 2006a: 143., 147–148., 150., 152.; Pinto – Larsen 2006: 254.; Ellwood 1997: 49., 82–83., 117., 146., 149–151., 187., 196.; Payne 2006

[8] Goltz 2009; Goltz – Gildea 2009; Hoegen 2007

[9] Kershaw 2003

[10] Halmesvirta 2012

[11] Petrakis 2006

[12] Lásd a tanulmányban felhasznált, Mussolini kultuszáról szóló szakirodalmat.

[13] Eatwell 2006a: 145.; Goltz – Gildea 2009

[14] Hein 2002

[15] Eatwell 2006a: 143., 147-148., 152.; Pinto 2006

[16] Tucker 1979; Davies 2004; Ennker 2004; Kelly 2004

[17] A totalitárius rendszerek azonban az új ember megteremtésére is törekedtek, tehát az esetükben nem beszélhetünk kizárólag egy múltbéli állapot visszaállításáról.

[18] A vezérképek közös elemeinek összefoglalása a 7–16. jegyzetekben hivatkozott szakirodalom alapján készült.

[19] Eliade 2006: 72–74.; Povedák 2011: 34–40.

A Mussolini-kultusz történetének szakaszai

Az olasz fasizmus szimbolikus világában fontos szerepet játszott a Marcia su Roma, ami Mussolini számára, akit hívei már korábban is vezérnek tekintettek, a miniszterelnöki tisztség megszerzése mellett megteremtette a hatalomra jutás mitikus interpretációját is.[20] Ez a „menetelés", amit a fasiszta propaganda „forradalomként" festett le, a valóságban ugyanis nem történt meg.[21] A történtek sokkal inkább nyomásgyakorlásként értékelhetők.[22]

Az 1922 és 1925 közötti időszak az alkotmányos fasizmus időszaka volt.[23] Mussolini ismertsége, noha a kultuszépítés lehetőségei még egyáltalán nem voltak korlátlanok, azonban már akkor jelentősen megnőtt. A demokratikus rendszerekből történő kiábrándulás mellett ebben lényeges szerepet játszott a személyiségközpontú politizálás, a szimbólumokra, rítusokra, mítoszokra felépített politikai stílus, illetve a kivételes, erős vezető iránti vágy első világháború utáni megjelenése és elterjedése.[24] Mindez, természetesen, a korszak más vezérkultuszai kapcsán is elmondható. Mussolini médiajelenlétének növekedését jelezte, hogy az *Illustrazione Italiana*, egy hetente megjelenő képes magazin, a kinevezést követő három hónapban szinte mindegyik számában foglalkozott a „forradalom" útján hatalomra került új miniszterelnökkel. 1923. február és 1924. december között havonta kétszer tette ugyanezt. 1923-ban 15, 1924-ben 7 alkalommal volt látható a címoldalon. A korábbi miniszterelnökökről ilyen gyakran nem közöltek fényképeket.[25] Mussolini ismertségét nemcsak a sajtó növelte. Hozzájárultak ehhez az életrajzai is, amelyek közül az első 1923-ban jelent meg (Antonio Beltramelli: *The New Man* [*L'Uomo Nuovo*]). Az első hivatalos életrajza, ami szintén kivételes személyiségnek mutatta be, angolul jelent meg 1925-ben [Signora Sarfatti: *The Life of Benito Mussolini*], majd 1926-ban olaszul. Ez a könyv, amely Olaszországban beépült a tananyagba is, 17 kiadást ért meg és 18 nyelvre fordították le.[26] Magyarul, Kosztolányi Dezső fordításában, 1927-ben jelent meg.[27]

Az 1924-es Matteotti krízis eredményeként Mussolini megkapta a felhatalmazást a királytól a parlament feloszlatására. Ezután, 1925–1926 folyamán épült ki a diktatúra.[28] Ennek során sor került az ellenzék felszámolására és a médiapluralizmus megszűntetésére is.[29] Mindez Mussolini vezérkultusza történetében is minőségi változást eredményezett. Onnantól kezdve a duce magasztalása, ami a rendszer

[20] Ormos 2006: 8.; Falasca-Zamponi 1997: 1-2.; Uő 2004: 93.; Gentile 1990: 234.
[21] Ormos 2001: 55-56., 64.
[22] Uo. 61.
[23] Ormos 1987: 177.
[24] Falasca-Zamponi 1997: 5., 46–47., 55.
[25] Uo. 47–48.
[26] Uo. 49–51.
[27] Sarfatti 1927
[28] Ormos 2001: 73–75.
[29] Ugyan már az alkotmányos fasizmus időszakában életbe léptek olyan intézkedések, amelyek korlátozták az ellenzéki újságírás lehetőségeit, de ezen a téren csak 1925 után történt radikális változás.

szimbolikus politikájában, reprezentációjában központi jelentőségre tett szert, egyre nagyobb méreteket öltött.[30] A kultuszépítésben központi szerepet töltött be a miniszterelnökség sajtóosztálya (Ufficio Stampa), ami az 1930-as évek elején államtitkársággá nőtte ki magát (Ministero della Cultura Popolare).[31] A propaganda elsőszámú eszközének a fasiszta sajtó tekinthető, így például az *Il Popolo d'Italia* nevű lap.[32] Az olasz sajtó Mussolini beszédeivel, a közszerepléseiről szóló tudósításokkal és különféle méltatásokkal volt tele. A rádió 1925-ben csatlakozott a propagandaeszközökhöz, igaz, a rádiókészülékek száma nem volt túl magas, 1942-ben a lakosságnak csak 4.1%-a volt előfizető.[33] A köztereken bizonyos alkalmakkor hangszórókat is elhelyeztek, amivel a médiafogyasztók arányát lehetett növelni. A propaganda a mozikra is támaszkodott, ugyanis 1926 után minden egyes film előtt kötelező volt filmhíradót vetíteni.[34] Piero Melograni szerint Mussolini vezérkultuszának sikere a hatékony propaganda és a rendszer represszív jellege mellett abban rejlett, hogy a duce népszerűsége a fasizmus elfogadottsága felett állt, többen azonosultak vele, mint a rendszerrel. Illetőleg abban, hogy Mussolini képes volt sikereket felmutatni.[35] Mussolini kultusza azonban nem volt korlátlan, mert nem ő volt az egyetlen tekintély Olaszországban. Ezen a téren ugyanis voltak „versenytársai", a király és a pápa.[36] Ehhez hasonlóan, a megkötött kompromisszumok miatt, a hatalma sem tekinthető korlátlannak.[37] A fasiszta vezér kultusza mint minden vezérkultusz, integráló, stabilizáló és legitimációs funkciót töltött be a politikai rendszerben. Szintén nem volt egyedülálló jelenség, hogy a vezért a közvélemény nem tette felelőssé a rendszer hibáiért, így a személye köré felépített mítosz ténylegesen hozzájárult az adott politikai rendszer stabilizálásához, illetve a társadalom integrálásához.[38] Ez kimutatható Mussolini és a fasizmus esetében is.[39] Legalábbis egy ideig.

Az 1930-as évek második felében a körülmények egyre kedvezőtlenebbé váltak és a Mussolini-kultusz lassan hanyatlásnak indult. A zsidótörvény bevezetése, a katonai kudarcok, a Harmadik Birodalommal kötött szövetség és a háborús külpolitika ugyanis már korántsem nyerte el az olasz közvélemény többségének egyetértését.[40]

[30] Falasca-Zamponi 1997: 6., 61., 191.; Mack Smith 1983: 123.
[31] Falasca-Zamponi 1997: 73. A sajtóosztály költségvetése 50 ezer líráról 438 ezerre nőtt 1922 és 1932 között. Bosworth 2005: 217.
[32] Mack Smith 1983: 124.
[33] Bosworth 2005: 220.
[34] Falasca-Zamponi 1997: 84.; Melograni 1976: 226–227., 231.; Bosworth 2005: 221.
[35] Melograni 1976: 230–232.
[36] Pollard 1998; Melograni 1976: 222.; Bosworth 1998: 60–61.
[37] Ormos 2001: 85.
[38] Lásd például Hindenburg és Hitler kultusza esetében: Goltz 2009: 173.; Kershaw 2003: 150–152. Ez megfigyelhető a Horthy-kultusz esetében is (Turbucz 2011: 122–123.).
[39] Melograni 1976: 223–224., 230.; Falasca-Zamponi 1997: 56., 61–62. 64. A mítosza jelentős autonómiát biztosított Mussolini számára a döntéshozatali folyamatokban. Ehhez lásd Musiedlak 2009.
[40] Melograni 1976: 233.

A kultuszépítés alkalmai

A diktatúra időszakában Mussolini kultusza teljesen átitatta az olasz társadalom mindennapjait. Mussolini ugyanis minden alkalmat megragadott személye népszerűsítésére, mert tudta, ezzel is alá lehet támasztani kiemelkedő képességeit, illetve ez is hozzájárul a mindenütt jelen lévő, mindenható vezér képének kialakításához.[41] Az uralkodó születésnapja alkalmából tartott díszszemlék, felvonulások során is kitüntetett figyelem övezte személyét. Ahogyan természetesen Mussolini vidéki útjai alatt és a különféle közszerepléseikor is. A kultuszépítés alkalmai közül kiemelkedett március 23., a fasiszta mozgalom megalapításának napja, április 21., Róma megalapításának napja, és természetesen október 28., a Marcia su Roma évfordulója.[42] Utóbbi a fasiszta uralom szimbolikus kezdőnapjává, szimbolikus kezdetévé vált, ami a propaganda szerint lehetőséget adott arra, hogy Olaszország megszabaduljon történelmének korábbi hibáitól.[43] A számtalan propagandaesemény lehetőséget adott a vezér magasztalására.[44] Születésnapját (július 29.) azonban nem ünnepelték, nem vált ez állami és nemzeti ünneppé sem, mert Mussolini úgy vélte, hogy az öregedés folyamata aláássa az emberfeletti képességekkel rendelkező – pontosabban: így beállított – mitikus vezér képét. Emiatt a betegségeiről sem lehetett hírt adni. Mindezeken túl ezt magyarázza az is, hogy a fiatalság és a dinamizmus a fasizmus fontos fogalmai közé tartozott.[45] Végül, a fasiszta vezérnek tekintettel kellett lennie arra is, hogy az uralkodó születésnapja hagyományosan nemzeti ünnep volt.[46] Természetesen minden vezérkép elmaradhatatlan eleme a vezér alkalmasságának igazolása. Ez a törekvés tehát egyáltalán nem volt egyedi, hanem sokkal inkább a módja tekinthető annak.

A Mussolini-kép elemei

Mint minden vezérkép, a Mussoliniről kialakított imázs is annak igazolásául szolgált, hogy egyedül az ő követésével van esélye eljutnia az olasz nemzetnek a „szebb”, „boldogabb” és „dicsőségesebb” világ állapotába.[47] Ez alapvetően az olasz nemzeti nagyság helyreállítását jelentette, a római birodalom „újjászületésére” történő állandó hivatkozásokkal.[48]

[41] Mack Smith 1983: 125.
[42] Andreides 2011: 50.; Németh 2012.; Ormos 2007: 6.
[43] Falasca-Zamponi 1997: 2. A szimbolikus kezdet és a „szebb jövő” fogalma például a Hitler-, a Hindenburg- és a Horthy-képben is jelen volt. Kershaw 2003: 84.; Goltz 2009: 65–66., 82.; Turbucz 2009: 176–177.
[44] Lásd például Painter 2005: 4., 21-22., 24-26., 32-34.
[45] Whittam 1998: 16.; Falasca-Zamponi 1997: 72–73.; Andreides 2011: 51.
[46] Erre Horváth Jenő hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.
[47] Ennek elméleti vonatkozásához lásd Romsics 2004: 57–61.
[48] Painter 2005: 2–3.; Németh 2012: 40.

E kép szerint Mussolini volt az a vezér, az a kivételes személyiség, akire régóta várt az olasz nép.[49] Mussolinit a nemzet szimbólumaként, megtestesítőjeként, a nemzeti érdekek képviselőjeként, a nemzetért áldozatot vállaló vezérként és a nemzet atyjaként festette le a fasiszta propaganda.[50] Mindezeken túlmenően „erőskezű" kormányosként, „hős", „bátor", „rettenthetetlen", „bölcs" és „nyugodt" vezérként jellemezték őt rajongó kortársai, mert szerintük a duce tévedhetetlenül mutatja az utat az olasz társadalomnak a kitűzött nemzeti célok elérése felé. A kormányos motívuma tehát, például Horthyhoz és Sztálinhoz hasonlóan, a Mussolini-képben is megjelent.[51] A személyéhez kötött jelzők szerint Mussolini volt Olaszország „megmentője"[52] és „újjáépítője", majd a „nagy győztes", a „hódító", bár a katonai sikerek elmaradása miatt meglehetősen nagy szakadék tátongott a propagandisztikus állítások és a valóság között. Ezek a jelzők a kortárs vezérképekben is kimutathatók. A győztes vezér attribútumának számító fehér lovon Horthy és Franco mellett Mussolini is megjelent a nyilvánosság előtt.[53] Természetesen a történelmi párhuzamok sem hiányoztak a vezérképből. Közülük Mussolini, az „új" Augustus, a római történelem betetőzőjének képe emelkedett ki.[54]

A kortárs vezérekhez hasonlóan Mussolini személyét is szakralizálta, istenítette a propaganda, de ennek mértéke – tekintettel a Vatikánra és a katolikus olasz társadalomra – valamivel elmaradt a Harmadik Birodalomban kimutatható szinttől, miután „a Duce magasztalása nem homályosíthatta el Isten dicsőségét",[55] de jóval meghaladta például Horthy kultuszát.[56] Az első világháború utáni vezérkultuszok totalitárius változatai ugyanis politikai (szekuláris) vallásként is funkcionáltak.[57] A politikai vallás olyan modern valláspótléknak tekinthető, amely szekularizált közegben jelenhet meg. Akkor beszélhetünk politikai vallásról, ha – az említett feltételek esetén – bekövetkezik az állam, a párt, stb. szakralizációja és az állam a tradicionális vallásosság helyett – amit a magánélet színtereire kíván száműzni – saját magát tekinti vallásnak (egyháznak), egyfajta evilági, politikai (nemzeti) „megváltást" ígérve

[49] A Mussoliniről kialakított vezérképhez lásd például Falasca-Zamponi 1997: 49–53., 55., 64–66., 68–70., 72., 76., 89., 132.; Melograni 1976: 223.; Bosworth 1998: 58–81.; Németh 2012: 40–41.; Ormos 2007: 8–10., 12.; Eatwell 2006a: 145., 150., 152 A következőkben – a könnyebb áttekinthetőség kedvéért – a kiemelt példák esetén hivatkozom majd az itt felsorolt szakirodalomra.

[50] Ezek az elemek a Metaxas-képben is megtalálhatók voltak (Petrakis 2006: 30–40., 42., 85–87., 89., 96.). A kultikus apamodell más kultuszoknál is kimutatható. Lásd például Kershaw 2003: 118.; Hein 2002: 290–296.; Petrakis 2006: 38–40., 42.; Kelly 2004.

[51] Chonghoon 2008: 508.; Turbucz 2009: 175.

[52] A „megmentő" képe a korszak vezérképeinek közös vonása volt. Lásd például Goltz – Gildea 2009; Petrakis 2006: 32–40., 42.

[53] Vörös 2000: 158.; Ellwood 1997: 150–151.; Ormos 2007: 13.

[54] Melograni 1976: 229–230.; Painter 2005: 71–73., 77., 160. A történelmi párhuzamok alkalmazása a vezérkultusz-építés meghatározó vonása volt. Rees 2004: 5.; Goltz 2009: 7–8., 22.

[55] Falasca-Zamponi 1997: 65.

[56] A Horthy-kultusz vallásos jellegzetességeihez lásd Turbucz 2012. A Hitler-kultuszhoz lásd Kershaw 2003: 35–37., 46–47., 51–52., 63., 67., 82–84., 88–90., 92., 103–105., 108–109., 117–118., 121., 155–159., 162., 204.

[57] A jelenséggel kapcsolatos vitákhoz lásd Gentile 2005.

követőinek.[58] Mindez kimutatható Hitler és Mussolini kultusza esetén is.[59] A jelenség, ha nem is ebben a formában, de megfigyelhető Magyarországon, Horthy vezérkultuszában is, azonban a magyar viszonyok esetén nem beszélhetünk szekuralizált közegről, sőt, a hatalom és az egyházak közötti kölcsönös együttműködés is e jelenség kialakulása ellen hatott.[60] Visszatérve a totalitárius rendszerekhez, az evilági „megváltást", „újjászületést" az államot megszemélyesítő vezér garantálta a „hinni akarók" számára. Eszerint a vezér, jelen esetben Mussolini, elvezeti nemzetét egy szebb és boldogabb világba. A vezér „megmentő", „megváltó", „szent", akit bizonyos esetekben Isten küldöttjeként jelenített meg a propaganda. A fasizmus politikai vallásában – mint minden ilyen jelenségben – centrális szerepet töltött be a mártírkultusz, illetőleg – ezzel is összefüggésben – elkülönült egymástól a „jó" és a „rossz" fogalma: eszerint a vezér győzi le, győzte le a „sötétséggel" azonosított „gonoszt". A vezér megjelenése új időszámítás kezdetét is jelentette („hajnal", „feltámadás"), mert elhoz egy új korszakot, amely mentes a szenvedéstől, nyomorúságtól és megaláztatástól.[61] XI. Pius pápa 1929. február 13-án, a lateráni egyezmény aláírását – az olasz állam és a pápaság közötti viszony rendezését – követően kijelentette, hogy Mussolini „a Gondviselés küldötte".[62] Ez a frázis, ami a szakralizáció tényét jelezte, a vezérkép egyik gyakori elemévé vált. Mussolinit, aki talán ekkor volt népszerűsége csúcsán, a kortárs vezérekhez hasonlóan, eszerint tehát Isten választotta ki és adott a számára küldetést. Emiatt speciális viszony létezik közöttük. Az 1920-as évek közepén történt négy sikertelen merényletkísérlet a propaganda értékelése szerint a vezér sérthetetlenségének és hallhatatlanságának mítoszát támasztotta alá.[63]

A vezérkép bizonyos elemeit a sajtóban közölt töméntelen mennyiségű fénykép erősítette, de hozzájárultak ehhez a képeslapok, plakátok, szórólapok, naptárak, festmények, szobrok, domborművek is. A róla készült portrék (festmények, fényképek, szobrok) kemény, határozott, céltudatos tekintetet sugároztak, ami elmondható a kortárs vezéreket ábrázoló hasonló alkotásokról is. Mussolini különféle összefüggésben volt látható filmfelvételeken és fényképeken, amivel kiemelkedő képességeit, dinamizmusát, energiáját és mindenre kiterjedő tudását igyekezett a propaganda alátámasztani. Így például sportolás (lovaglás, vívás, síelés, úszás), sétálás, autó-, motorkerékpár- és repülőgép vezetés közben. Utóbbi a rendszer technikai fejlettségét is igazolta. Mussolini, a vezérkultusz-építés gyakori eszközeként, feltűnt aratók társaságában a földeken, ahogyan jelen volt építkezéseken is, ugyanis így is alá lehetett támasztani, hogy az „országépítés" megkerülhetetlen résztvevője, sőt, többet tett a siker érdekében, mint bárki más. Voltak olyan képek, amelyek a nép egyszerű embereként ábrázolták, a családja körében, és olyanok is, amelyek kiemelkedő, mindent tudó, mindenhez értő személyiségként, egyfajta szupermanként mutatták

[58] Lásd erről bővebben Balogh 2011
[59] Gentile 1990: 236–238.; Gentile 2000: 23.
[60] Juan J. Linz erre a helyzetre tartja alkalmazhatónak az „átpolitizált vallás" fogalmát (Linz 1996).
[61] Ehhez az áttekintéshez lásd Cattaruzza 2005; Maier 2006; Maier 2007; Gentile 1990; Gentile 2000: 23., 40–43.
[62] Falasca-Zamponi 1997: 66.
[63] Uo. 66., 73–76.; Ormos 2007: 8–10.

be.[64] A munkabírását hangsúlyozó cikkek is sokat hozzátettek e kép erősítéséhez. „A Ducénak mindig igaza van” – hirdette egy fasiszta szlogen.[65] A mindent tudó vezér ráadásul – a fényképeken, szobrokon, plakátokon, stb. keresztül – mindenütt jelen volt: nemcsak a médiában, hanem az olasz lakásokban, iskolákban (a tankönyvekben), a közterületeken, sőt ruhákon is. Például, a „dux” szó és Mussolini nevének első betűje („M”) is gyakran volt látható épületeken.[66] A róla elnevezett közterületek közül Mussolini Fóruma emelhető ki Rómában.[67]

Imázsának lényegét maga Mussolini is hirdette. 1922-ben, még a hatalom megszerzése előtt, maga Mussolini a bolsevizmussal szembeni „megmentőnek” tüntette fel magát a cikkeiben.[68] 1925 után egyértelműen a saját akarata eredményének nevezte a fasizmus megteremtését, az új rendszer kiépítését. „Én fogom elvezetni a fasiszta forradalmat annak végső céljához” – mondta Mantovában 1925. október 25-én.[69] Majd 1932. október végén, a hatalom megszerzésének tizedik évfordulóján ehhez hozzátette, hogy „[a] második évtized elején szükségünk van iránymutatásra. Az egyik személyesen érint engem. Én vagyok ugyanis a ti vezéretek”.[70] Mussolini különös hangsúlyt helyezett a beszédeire, amelyekkel komoly hatást kívánt gyakorolni az őt hallgatókra.[71]

Összegzés

A Horthy-kultusszal kapcsolatos – 2007 tavasza óta folytatott – kutatásaim és a vonatkozó (a 7–16. jegyzetekben hivatkozott) szakirodalom feldolgozása során megfogalmazott hipotézisem szerint, az első világháború után megjelent vezérkultuszok esetében olyan jelenségről beszélhetünk, amely közös tőről fakadt, ezzel magyarázhatók az említett tartalmi egyezések,[72] ennek azonban az egyes országok politikai rendszerei, történelmi hagyományai, illetőleg társadalmi és kulturális viszonyai terén kimutatható eltérésekből következően különféle megnyilvánulási formái léteztek a korszakban.

A Benito Mussolini személyéhez kötött jelzők, hasonlatok, metaforák a kor más vezérképeiben is feltűntek, a vezérkép hasonló elemeket tartalmazott, a szóhasználat és a kultikus szövegekben kimutatható érvek, illetve a szakralizáció terén is komoly hasonlóság, időnként azonosság mutatható ki. Természetesen a jelenség közös elemei eltérő közegben léteztek, így ennek megfelelően értelmezendők. Ebből következően

[64] A képi síkon ápolt kultuszhoz lásd Ormos 2007: 10–14.; Németh 2012: 41.; Falasca-Zamponi 1997: 68–70., 78–84., 102., 114., 154.
[65] Falasca-Zamponi 1997: 72.
[66] Uo. 80–81.
[67] Painter 2005: 40–49.
[68] Ormos 2001: 58.; Mack Smith 1983: 40–41.
[69] Falasca-Zamponi 1997: 63.
[70] Uo. 61.
[71] Mack Smith 1983: 126–127.
[72] Hindenburg és Pétain kultuszának összehasonlításakor is utaltak a szerzők a társadalomlélektani körülmények hasonlóságaira: Goltz – Gildea 2009: 458. Lásd még Kershaw 2003: 28–29.; Rees 2004: 4–6.

nem szorul különösebb magyarázatra, hogy például a történelmi párhuzamok és a nemzeti nagyság helyreállítása kapcsán, a tárgyalt kultusz esetén, például főként az ókori Rómára vonatkozó utalások határozták meg a vezérkép tartalmát. A „szebb jövő", hogy egy másik példát említsek, bár az általánosságok szintjén mindenhol egy boldogabb világot jelentett, konkrét formájában, a különböző európai országokban már korántsem volt azonos. A vezérelv léte és központi szerepe, a jobboldali diktátorkultuszok esetében, szintén nem kerülhető meg. A vezérkép esetleges ideológiai meghatározottsága szintén növelte a kultuszok közötti eltéréseket. Mussolini esetében ugyanis a fasizmus politikai vallása egyértelműen hatással volt a kultuszára, a kettő semmiképpen sem választható el egymástól, a kultusz annak részeként jelentkezett, úgy, ahogyan például „a pápa személye sem függetleníthető a katolikus egyháztól".[73] Emilio Gentile szerint, mindezeken túl, „Mussolini mítosza és vezérkultusza kétségtelenül a 'fasiszta vallás' leglátványosabb és legnépszerűbb kifejezési formája volt".[74] E tanulmány csak a szükséges mértékben tért ki e politikai vallás bemutatására. A Mussolini-kultusz esetén az „új" embert, a heroikus, dinamikus, hősies fasiszta embert szimbolizálta a vezér, ami szintén a róla kialakított kép ideologikus elemének tekinthető. A vezérképek tartalmi különbségei tehát egyrészt az eltérő történelmi hagyományokkal, társadalmi és kulturális viszonyokkal magyarázhatók, míg bizonyos esetekben az ideológiai meghatározottság említhető okként. E tartalmi különbségek egyrészt jelenthetik azt, hogy a vezérkép azonos elemei („nemzetmentő", „nemzet atyja", stb.) mást jelentettek az egyes országokban, legalábbis részben, miután nemzeti színezetet kaptak. Másfelől, jelentheti azt is, hogy az adott politikai rendszer ideológiája olyan módon határozta meg a vezérkép tartalmát, hogy máshol nem létező elemmel bővítette azt (lásd a fasiszta „új" embert).[75] Az ideológia szerepe már átvezet a politikai rendszerek jellegében kimutatható eltérésekhez. Láttuk, hogy a fasiszta diktatúra kiépítése, a politikai pluralizmus felszámolása és a média feletti kontroll megerősítése jelentősen növelte a kultuszépítés hatékonyságát. Korlátlanná azonban mégsem válhatott a Mussolini-kultusz, mert a király és a pápa tekintélyét nem tudták felszámolni. Mussolini személye istenítésében ugyan jóval messzebbre ment el a kormányzati propaganda, mint Horthy esetében Magyarországon, de a katolikus egyház befolyásából következően ez sem válhatott abszolúttá. Az emigrációban tartózkodó liberális Carlo Sforza az 1930-as évek végén megjegyezte, hogy „Mussolini csak géniusznak tekintette magát, míg Hitler tisztában volt azzal, hogy ő egy isten".[76]

Az egyes politikai rendszerek sajátosságai tehát a vezérkultuszok jellegét, és bizonyos értelemben a vezér önképét is meghatározzák.

[73] Gentile 1990: 237.
[74] Uo.
[75] Bosworth 1998: 60., 62.
[76] Uo. 63.

Felhasznált irodalom:

Andreides Gábor 2011: *Pózban az igazság. Mussolini: a diktátor, aki nem rajongott a születésnapokért.* In: *Múlt-kor,* 4. 46–51.

Balogh László Levente 2011: *Totalitarizmus és politikai vallások.* In: *Kommentár,* 1. 75–85.

Boros Zsuzsanna (vál., szerk., előszó, bev. tan. és jegyz.) 2006: *Parlamenti viták a Horthy-korban.* 1. köt. (Rejtjel Politológia Könyvek 25.) Rejtjel Kiadó, Budapest.

Bosworth, R. J. B., 1998: *The italian dictatorship. Problems and perspectives in the interpretation of Mussolini and Fascism.* Oxford University Press, New York.

Bosworth, R. J. B., 2005: *Mussolini's Italy. Life under the Fascist Dictatorship 1915-1945.* Penguin Books, New York.

Cassirer, Ernst 1997: *A modern politikai mítoszok technikája.* In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia.* (Szemeszter sorozat) Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Budapest. 37–50.

Cattaruzza, Marina 2005: *Introduction to the special issue of Totalitarian Movements and Political Religions: Political Religions as a Charachteristic of the 20th Century.* Totalitarian Movements and Political Religions 6. 1. 1–18.

Csepeli György 2002: *A nagyvilágon e kívül… Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002.* Jószöveg Műhely Kiadó, Budapest.

Davies, Sarah 2004: *Stalin and the Making of the Leader Cult in the 1930s.* In: Balázs Apor et al. (eds.): *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc.* Palgrave Macmillan, London.

Eatwell, Roger 2006a: *The Concept and Theory of Charismatic Leadership.* Totalitarian and Political Religions 7. 2. 141–156.

Eatwell, Roger 2006b: *Introduction: New Styles of Dictatorships and Leadership in interwar Europe.* Totalitarian Movements and Political Religions 7. 2. 127–137.

Edelman, Murray 2004: *A politika szimbolikus valósága.* (Posztmodern politológiák) L'Harmattan, Budapest.

Eliade, Mircea 2006: *Az örök visszatérés mítosza. Avagy a mindenség és a történelem.* Európa Könyvkiadó, Budapest.

Ellwood, Sheelagh 1997: *Franco*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ennker, Benno 2004*: The Stalin Cult, Bolshevik Rule and Kremlin Interaction in the 1930's.* In: Balázs Apor et al. (eds.): *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc.* Palgrave Macmillan, London. 83–101.

Falasca-Zamponi, Simonetta 1997: *Fascist Spectacle. The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy.* University of California Press, Berkeley–Los Angeles–Oxford.

Falasca-Zamponi, Simonetta 2004: *The Culture of Personality. Mussolini and the Cinematic Imagination.* In: Klaus Heller – Jan Plamper (eds.): *Personality Cults in Stalinism – Personenkulte in Stalinismus.* V&R Unipress, Göttingen. 83–107.

Fisichella, Domenico 2000: *A politikatudomány alapvonalai.* Osiris Kiadó, Budapest.

Gentile, Emilio 1990*: Fascism as Political Religion.* In: *Journal of Contemporary History*, 25. 2–3. 229–251.

Gentile, Emilio 2000: *The Sacralisation of Politics: Definitions, Interpretations and Reflections on the Question of Secular Religion and Totalitarism.* Totalitarian Movements and Political Religions 1. 1. 18–55.

Gentile, Emilio 2005: *Political Religion: A Concept and its Critics – A Critical Survey.* Totalitarian Movements and Political Religions 6. 1. 19–32.

Goltz, Anna von der 2009: *Hindenburg. Power, Myth, and the Rise of the Nazis.* Oxford University Press, Oxford.

Goltz, Anna von der – Gildea, Robert 2009*: Flawed Saviours: the Myths of Hindenburg and Pétain.* In: *European History Quarterly*, 39. 3. 439–464.

Halmesvirta, Anssi 2012: *Mannerheim and his Personality Cult in Finland.* In: Ballabás Dániel (szerk.): *Kultusz és propaganda.* (Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai. Konferenciák, műhelybeszélgetések V.) Líceum Kiadó, Eger. 41–52.

Hein, Heidi 2002: *Der Pilsudski-Kult und seine Bedeutung für den polnischen Staat 1926–1939.* (Materialien und Studien zur Ostmitteleuropa-Forschung 9.) Verlag Herder-Institut, Marburg.

Hoegen, Jesko von 2007: *Der Held von Tannenberg. Genese und Funktion des Hindenburg-Mythos.* (Stuttgarter Historische Forschungen 4.) Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien.

Kelly, Catriona 2004: *Grandpa Lenin and Uncle Stalin Soviet Leader Cults for Little Children.* In: Balázs Apor et al. (eds.): *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc.* Palgrave Macmillan, London. 102-122.

Kershaw, Ian 2003: *A Hitler-mítosz. Vezérkultusz és közvélemény.* Kortina Kiadó, Budapest.

Körösényi András 2004: *Kormányzati rendszerek.* In: Gyurgyák János (szerk.): *Mi a politika? Bevezetés a politika világába.* Osiris Kiadó, Budapest. 61–78.

Lee, Chonghoon 2007: *Visual Stalinism from the Perspective of Heroisation: Posters, Paintings and Illustrations in the 1930s.* Totalitarian Movements and Political Religions 8. 3–4. 503–521.

Linz, Juan J. 1996: *The religious use of politics and/or the political use of religion. Ersazt ideology versus ersatz religion.* In: Hans Maier (ed.): *Totalitarianism and Political Religions.* Vol. 1.: concepts for the comparison of dictatorships. Routledge, London and New York. 102–119.

Linz, Juan J. 2000: *Totalitarian and authoritarian regimes.* Lynne Riennes Publisher, London.

Mack Smith, Denis 1983: *Mussolini.* Vintage Books, New York.

Maier, Hans 2006: Political Religions and their Images: Soviet communism, Italian Fascism and German National Socialism. Totalitarian Movements and Political Religions 7. 3. 267-281.

Maier, Hans 2007: *Political Religion: a Concept and its Limitation.* Totalitarian Movements and Political Religions 8. 1. 5–16.

Melograni, Piero 1976: *The Cult of the Duce in Mussolini's Italy.* In: *Journal of Contemporary History*, 11. 4. 221–237.

Musiedlak, Didier 2009: *Mussolini, charisma and decision-making.* In: *Portuguese of Journal of Science,* 8. 1. 31–41.

Németh István 2012: *Olaszország – Fasizmus és futurizmus.* In: *Rubicon*,3. 40–41.

Ormos Mária 1987: *Mussolini. Politikai életrajz.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Ormos Mária 2001: *Benito Mussolini.* In: Ormos Mária, Harsányi Iván: *Mussolini, Franco.* (Fekete-fehér) Pannonica Kiadó, Budapest.

Ormos Mária 2007: *Benito Mussolini. A kultuszépítő.* In: Rubicon, 9. 4–15.

Painter, Borden W. 2005: *Mussolini's Rome. Rebuilding the Eternal City.* Palgrave Macmillan, New York.

Payne, Stanley G. 2006: *Franco, the Spanish Falange and the Institutionalisation of Mission.* Totalitarian Movements and Political Religions 7. 2. 191–201.

Petrakis, Marina 2006: *The Metaxas Myth. Dictatorship and Propaganda in Greece.* Tauris Academic Studies, London–New York.

Pinto, Antonio Costa–Larsen, Stein Ugelvik 2006: *Conclusion: Fascism, Dictators and Charisma.* Totalitarian Movements and Political Religions 7. 2. 251–257.

Pinto, Antonia Costa 2006: *'Chaos' and 'Order': Preto, Salazar and Charismatic Appeal in Inter-war Portugal.* Totalitarian Movements and Political Religions 7. 2. 203–214.

Pollard, John 1998: Mussolini's Rivals: *The Limits of the Personality Cult in Fascist Italy.* In: *New Perspective*, 4. 2. http://www.users.globalnet.co.uk/~semp/facistitaly.htm

Povedák István 2011: *Álhősök, hamis istenek? Hős- és sztárkultusz a posztmodern korban.* Gerhardus Kiadó, Szeged.

Rees, E. A. 2004: *Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions.* In: Balázs Apor et al. (eds.): *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc.* Palgrave Macmillan, London. 3-26.

Romsics Gergely 2004: *Mítosz, kultusz, társadalom.* In: *Mozgó Világ,* 7. 55–65.

Sarfatti, M. G. 1927: *Mussolini élete.* Egyetemi Nyomda, Budapest.

Tucker, Robert C. 1979: *The Rise of Stalin's Personality Cult.* In: *The American Historical Review*, 2. 347–366.

Turbucz Dávid 2009: *A Horthy-kultusz kezdetei.* In: *Múltunk,* 4. 156–199.

Turbucz Dávid 2011: *A Horthy-kultusz és a radikális jobboldal.* In: Cúthné Gyóni Eszter, Wirthné Diera Bernadett (szerk.): *Visszatekintés a 19-20. századra. Tanulmányok.* ELTE TDI Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program, Budapest. 112–126.

Turbucz Dávid 2012: *A Horthy-kultusz vallásos jellegéről.* In: Ballabás Dániel (szerk.): *Kultusz és propaganda.* (Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai. Konferenciák és műhelybeszélgetések V.) Líceum Kiadó, Eger. 27–40.

Vitári Zsolt 2007: *A Führer-mítosz. Adolf Hitler kultusza.* In: *Rubicon*, 9. 16–27.

Vörös Boldizsár 2000: *Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918-1919-ben.* In: *Budapesti Negyed*, 3–4. 144–172.

Whittam, John 1998: *Mussolini and The Cult of the Leader.* New Perspective 3. 3.

Zentai Violetta 1997: *Politikai antropológia: a politika antropológiája.* In: Uő (szerk.): *Politikai antropológia.* (Szemeszter sorozat) Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, Budapest. 9–36.